

Мирјана Прошић — Дворнић

ВЕЧЕРЊЕ ЗАБАВЕ (БАЛОВИ) У БЕОГРАДУ КРАЈЕМ XIX И ПОЧЕТКОМ XX ВЕКА

Вечерње забаве, као и сви остали облици разоноде, рекреације, прославања итд., заснивају се на истим основним принципима на којима почи- ва и целокупна структура датог друштва, те према томе, представља њихов непосредан одраз и само један специфичан вид испољавања постојећих друш- твено-културних односа. Сагледане на тај начин, различите врсте друш- твених забава престају да буду само безначајни облици разоноде и провода који немају веза са „озбиљном“ страном друштвеног живота, већ, тиме што „у себе уписују значења из ширег друштвеног система и обликају их у својој структури“¹, добијају сазвим одређени смисао и релевантност у проу- чавању друштвено-културних система и процеса. Самим тим, разумевање врста, броја и значења забава у оквиру једног друштва, условљено је позна- вањем контекста у коме се јављају и успостављањем релација између њих и „овекупне структуре живота“, како би то формулисао П. Богатирев.²

У оваком друштву може се констатовати постојање различитих типова забава — а вероватно је да је њихова разноликост у директној сразмери са повећањем комплексности друштвене структуре — кроз које се испољавају различити аспекти друштвене стварности, што је условљено било различитим приликама и поводима када се оне изводе, те се у њима огле- дају и различите потребе (нпр. свадбено весеље, прослава рођендана, бан- кет у поводу неке годишњице или маскенбал), било тиме што у њима учес- твују различите друштвене категорије те тако долазе до изражаја другачије потребе, вредности и могућности њихових актера, зависно од њихових пози- ција у друштвеној хијерархији. Стога ће дијапазак забава обухватити широ- ки спектар манифестације, од крајње свечаних и формализованих понаша- ња у којима ће сваки делаљ одећа, држање, међусобно ословљавање, распо- ред званица за столом или у неком другом простору, начин постављања стола и целокупна етикеција — бити структурирани према важећим прави- лима друштвене структуре, а у функцији њеног представљања и потврђивања,

до привременог поништавања, преокретања или сакривања тих правила (као што је то случај, на пример, са маскенбалом)³; од крајње стандардизације понашања до изражавања спонтаности; или до раскошног приказивања положаја и моћи виших и највиших друштвених слојева, до скромних имитација од стране припадника нижих категорија становника. Међутим све њих повезује и низ заједничких особина, као што су: издвојеност од свакодневног тока догађаја, везаност за одређену прилику или догађај, повећана театрабилност и стилизација опхођења, колективности и одређена „ритуализација“ целокупне атмосфере, чак и када се ради о сасвим неформалним облицима забаве, што све уједно и омогућава да се о њима говори као о симболичним облицима понашања и посебном нивоу експресивности друштвене структуре.

У овом раду, који има за циљ да реконструише облике вечерњих забава у Београду крајем прошлог и почетком овог века, нарочито њихових најформалнијих облика о којима је остало највише трага у изворима, посебна пажња поклоњена је успостављењу веза између типа друштвеног догађаја и врсте одеће која је за њега званично прописана, или се пак, на основу општег фонда културних знања, подразумевала. Наиме, у свим друштвено-културним системима, без обзира на степен развијености, постоји тесна корелација између врсте друштвене активности или прилике и начина одевача. Што су та збивања формализованијег и ритуализованијег типа, то су и прописи о врсти и начину ношења одеће одређенији и крући. У формализованим интеракцијама комуникација између учесника одвија се на строго утврђени начин, кроз њихове друштвене улоге и положаје, и одећа у таквим околностима, путем признатих и препознатљивих симбола, има функцију обележавања социјалних карактеристика њених носилаца и потенцирања друштвених граница између разних категорија учесника, а исто тако, својим посебним обликом, доприноси да ситуација за коју је намењена, добије посебно, издвојено значење. Тако, на пример „јасно је да је у односу на свакодневно одело (које служи за одеваче), вечерње одело (које код жена открива, а код мушкараца „лоше“ покрива јер се позади продужује у виду ластичног репа остављајући отворен стомак) функционално јер, захваљујући комплексу конвенција које конотира, омогућава извесне друштвене односе, потврђује их, показује њихово прихватање од стране онога који њиме саопштава сопствени ранг, сопствену одлуку да поштује извесна правила, итд“⁴.

*
* *
*

Временски оквир који је узет за посматрање феномена вечерњих забава у Београду, престоници кнежевине (од 1882. године краљевине) Србије, представља период од 1878—1914. године, наиме од Берлинског конгреса на коме је стекла пуну независност до почетка првог светског рата, када престаје да постоји као самостална држава. Према својим општим карактеристикама овај период се може поделити на два потпуно различита раздобља, на време од 1903. када су се догодиле битне династичке, политичке, друштвено-економске и културне промене, и на време које јој је следило. У току првог периода, на унутрашње-политичком плану грађанске политичке странке воделе су борбу за дефинитивну победу демократских принципа над апсолу-

тистичим режимима владаоца, и утицаја полицијских, милитаристичких и бирократских снага, за уставну монархију, грађанска права и политичке слободе, али и за сопствене позиције и превласт. На спољно-политичком плану основни постулати били су вођење активне националне политике у циљу ослобађања и уједињавања свих јужнословенских крајева још увек под страно управом, као и елиминисање утицаја и превласти страних сила у даљем развоју Србије. У економском погледу, земља је пролазила кроз дубоке финансијске кризе изазване општом привредном неразвијеношћу, улагањем огромних средстава неопходних за развој државног апарата, војске, саобраћаја и другог, и великом зависношћу од Аустро-Угарске, мада су се већ и тада показивали одеђени позитивни правци кретања, испољени пре свега у све јачем развоју трговине, појавом банкарства и домаће индустрије, и постепеним преовладавањем капиталистичких производних односа над онима феудалог или полуфеудалног типа.⁵

То је, наравно, имало своје реперкусије и на друштвену структуру у оквиру које су се на једном крају поларизовали малобројни али врло утицајни и имућни чланови друштва, првенствено из редова трговаца, касније и банкара и индустријалаца, виших државних чиновника и неких професионалних занимања (апотекари, адвокати, професори), на другом неквалификовани и најамници радници и градска сиротиња, настала друштвеном диференцијацијом градског становништва и усељавањем сеоског живља, а између та два пола налазила се најбројнија средња класа рангирана у неколико слојева у којој је постојала и највећа флукуација у мрежи друштвених положаја и у хоризонталном и у вертикалном смеру. Београд је, дакле добијао све комплекснију друштвену структуру у чији је састав улазило низ хетерогених друштвених група са јасно дефинисаним местима и односима, и које су се, осим по до тада важећим критеријумима на основу старости, пола, сродничких веза или верске, националне и еснафске припадности, све више диференцирале према класи, имовинском стању, занимању и степену образовања. Сви ти процеси постали су још интензивнији у времену после 1903. године, када су се испојили као наличје иначе врло позитивних промена „које су имале све одлике нормално психолошке катарзе у самој грађанској класи“⁶, после којих је Србија могла да оствари далеко већи развој и државе и економије и војне снаге и друштва, нарочито његовог убраног дела, и тако постане способна за остваривање својих давно постављених циљева.

Међу београдским становништвом постојале су и врло велике културне разлике, тако да је током целог посматраног периода коегзистирало неколико културних модела, између којих је било узајамних позајмљивања елемената. У основи културне структуре налазио се патријалхарни модел који је прожимао све друштвене слојеве, без обзира на ранг и образовање, тим пре што је већина била непосредног или скорашњег сеоског порекла. Међутим, док је у првој половини XIX века тај културни модел у потпуности одговарао друштвеном стању, у његовој другој половини, патријалхарни поглед на свет, систем вредности, стил живота, конзервативни дух, понашање и мишљење, постали су сметња новим друштвеним аспирацијама, тако да је било нужно да се он постепено преиначава.

Узор према коме је тај процес требало да се спроведе представљала је западно и средњо—европска култура, чији су елементи, већ од првих јачих

додира са њима, током прве половине XIX века, промашивали за модерне, „културне“ и пожељне у односу и на тада прослађујућу турску и патријархалну српску културу. Наравно процесом европеизације нису били појединачно захваћени сви слојеви, и у њему су најдаље отишли они њени чланови који су дуже времена провели у европским градовима на школовању и стручном усавршавању (интелектуалци, трговци), и касније одржавали везе са њима и који су исто тако постигли и највећи степен „урбанизације свести“. Њих су, наравно подржавали многи слојеви, прихватајући начелно само спољашње манифестације „модерности“.

Међутим, у владајућим круговима исто тако је постојало мишљење да од претеране европеизације прети опасност „однарођавања“, губљења самосвојних националних одлика, тако да је паралелно са европеизацијом текао и процес стварања националне културе која би „младом грађанском друштву ... служила емоционалном и друштвеном интегрисању“⁷. Оно што је сматрано идеалним правцем развоја, било је подизање општег културног нивоа који би омогућио изједначавање са напреднијим срединама али и стварање културног модела у коме би били заступљени, наравно у култивисаној и преиначеној форми, изрази специфичног националног бића. Стога је у Србији XIX века, а у складу са њеним политичким циљевима — стварање јаке националне државе и њене потоње експанзије — и општим културним приликама, романтизам имао продужени век трајања, ослонац за даљи развој тражен у славној средњовековној прошлости, и национална осећања прожимала све поре живота (уметност, властити систем, институционализоване облике понашања приликом прослава историјских догађаја, „национализацију“ вере као *differentia specifica* српске нације у односу на западни свет, итд.).

Београд је у правом смислу речи, у оквиру посматраног периода, представљао интермедирану друштвено-културну средину⁸, у којој су још увек паралелно постојале многе одлике прединдустријског типа града⁹ и модерних урбаних система.

*
* *
*

Наравно да су и сви облици друштвеног живота у потпуности пратили опште токове политичког, друштвено-економског и културног развоја земље који су се у њима преламали. Још и у време стицања независности били су увелико прожети патријархалним вредностима и нормама понашања, а услед доскорашњег боравка Турака у граду, у условима тада важје социјалне и верске сегрегације и потреба избегавања директних додира који су увек носили у себи потенцијалну опасност избијања конфликта, као и неразвијеност грађанског друштва, друштвене интеракције и активности биле су ограничених размера. Учешће у јавном животу била је привилегија мушкарца, а места њиховог окупљања, уједно и центри друштвеног, пословног, политичког и уметничког живота, биле су кафане, распоређене по целом граду од којих је свака имала своје посебне карактеристике и одређене категорије сталних гостију. С друге стране, породични живот био је везан за кућу и ту се кретао само „између родбине и комшилука ... тако да се култ

комшилука био попоео на степен најближег сродства"¹⁰. Београдске куће отварае су се за шири круг посетилаца, једино на дан славе, још по неког верског празника или породичне прославе. Развијени забавни живот одвијао се само у двору и у кућама високих државних чиновника, нарочито посланика који су дужи времена службено боравили у развијеним европским градовима¹¹. Одређену сметњу његовој широј распрострањености представљала је и партијска поделеност која је у Србији значила релативно строгу поделу на таборе¹².

Ипак је већ од 80-их година XIX века било све више забава које су постојале све чешће, интензивније и разноликије. Београд се, временом, захваљујући општем развоју и све тежињим везама са Европом и увођењем нових облика комуникација, који су омогућавали лакше и брже кретање и људи и идеја полако ослобођао патријархалних навика, и у погледу забава, тако да је почетком XX века дошло до већ изразите поларизације друштва на старије и конзервативне, који су жалили за нестанком патријархалне смерности и скромности, с једне стране, и младе и модерне људе, поклонице активних и бурних провода, с друге, које су први наравно гледали са подозрењим и прескором¹³.

Један од облика тих провода биле су и вечерње забаве (балови) које су замениле некадашња посела грађанског друштва¹⁴, и које су се временом прошириле са круга око двора на све слојеве. Међутим, за разлику од многобројних националних манифестација (прослава годишњице првог и другог устанка, ослобођења градова, проглашења краљевине, Косовске битке на Видовдан итд.) које су обавезно укључивале све категорије становника Београда, као и представнике сеоске популације из свих крајева земље и које су имале за циљ да делују интегративно на националном нивоу, мада је и тада долазила до изражаја строга друштвена структурираност (на пр. у подели учесника на народним зборовима у Топчидеру на оне којима је према друштвеном рангу припадало место на трибинама, и оних распоређених бојно и управо на њих, као и даља диференцијација у оквиру специјално и социјално вишег и нижег простора на централне и периферне положаје, прве редове итд.) вечерње забаве су првенствено биле у функцији показивања друштвених разлика. Те разлике испољавале су пре свега у томе што су организоване према друштвеним класама, слојевима, занимањима удружењима, а од организатора, па према томе и учесника, зависио је друштвени ранг догађаја и степен свечаности и формализованости који је изискивао, затим у локацији и реномеу локала у коме су се привређивале (елитни ресторани и друга здања у центру: обичних кафана на периферији или у оквиру сиромашних четврти у граду), начинима припреме, одећи етикецији и др.

Вечерње забаве углавном су се приређивале током зимских месеци, у време велике балске сезоне, која је трајала од краја децембра до отприлике марта месеца, односно од Божића до Ускршњег поста, што је било у сагласности и са традицијским сеоским календаром по коме је зима такође била испуњена најживљом колективном ритуалном активношћу и забавама¹⁵, али и са западно-европском периодизацијом друштвеног живота. У току лета приређивале су се углавном забаве на отвореном, нарочито такозвани „кер-меси“ мада су тада имућни Београђани центре друштвених збивања преносили углавном у иностране и домаће бање и, евентуално морска летовалишта.

С обзиром на значај који је придаван баловима, припреме за њих, нарочито међу вишим слојевима, као и породицама средњег имовинског стања које су се трудиле да се бар према спољашњим знацима што више приближе оним првим и тиме ублаже визуелне ознаке граница између слојева, сматране су као врло важне друштвене обавезе. Делатност многих занатских и трговачких радњи била је тада првенствено у функцији задовољавања потреба купаца за балове. Кројачки салони су током децембра и јануара израђивали искључиво вечерње тоалете што им је уједно доносило и највећу годишњу зараду¹⁶, а не ретко су у својим огласима као посебно ефикасан рекламни мамац користиле следеће формулације: „На последњем дворском балу једногласно су моје тоалете оцењене за најукусније и најотменије...¹⁷. Помодно-галантеријске, мануфактурне и друге трговине које су се бавиле продајом модних артикала, посебно су сортирале робу за такве прилике (свилене и друге луксузне тканине, увозне балске тоалете, лепезе од нојевог перја са дршкама од слонове кости, „гласе“ и свилене дуге рукавице, салонска обућа од лака и атласа итд.)¹⁸

Понуђени асортиман је заиста био врло широк и из њега је свака друштвено-културна група могла да бира жељене артикле према свом укусу, потребама и могућностима. Но, управо су у том процесу селекције долазиле до изражаја имовинске разлике између њих јер је набавка балске опреме изискивала знатна материјална средства. Док су једне могле да набаве само по неки нови модни детаљ, друге су наручивале тоалете за сваку забаву у познатим салонима Беча, Пеште и Париза¹⁹ или, што је представљало само нешто мање признату алтернативу, код познатих београдских кројачица²⁰, па чак и у конфекцији која се додуше, због свог страног порекла, такође високо рангирала.

Најсвечанију и најформализованију категорију балова који су представљали друштвене догађаје *par excellence* доступне само најужем кругу људи, припадницима највиших друштвених слојева (чланови владе, државни и војни функционери, дворски часници, високи политичари, дипломате, професори универзитета, директори државних, финансијских и културних установа, најугледнији трговци, страни посланици и сл.), биле су дворске забаве, као и оне које су организовала најугледнија удружења — Женско друштво, Београдска трговачка омладина, Великошколци (традиционално на св. Саву), Офицерски кор и Одбор Грађанска касина — у својим просторијама или код „Коларца“, чак и у Народном позоришту, на којима су имале приступа само позване особе из истих, и нешто ширих слојева, а често су им присуствовали и чланови дворске куће. Живе друштвене активности из доба краља Милана и краљице Наталије, прекинуте њиховим разводом и општом политичком ситуацијом у земљи, обновљене су повратком краљице и тада је, 1895/6. године, поново наступила узбудљива балска сезона.

„Од католичке нове године (20. XII) па до поклада (30. I), било је у двору два велика и два мала бала; затим две гала представе које су страни — француски вештаци — давали... и најпосле *journsfix* сваке недеље за игре за најинтимнији круг. К овим дворским забавама треба додати оне сваке друге суботе у Официрском дому; затим бал ђачки, трговачке омладине, женског друштва које је такође двор посећивало. Не можемо се жалити да је финансијска и економска криза, што у земљи осетно влада, Београд у доб-

ром расположењу узнемирила... Мислио сам да ће велики пост прекинути ове забаве али сво, због светковине проглашења краљевине, прекесио је у официрској касини био парадни бал („свечана забава“) ...²¹

Сви приједи и балови ове категорије одвијали су се према строго утврђеном и унапред објављиваном церемонијалу, а он је укључивао и прописе о одевању тако да је на протоколу и на свакој позивници била тачно означена предвиђена врста одеће.²²

за Госпође: тоалета де бал (деколте) или српски

за Господу: цивилно: фрак, бела марама, декорације

униформа: парадно (г. г. генерали: велико парадно), ешарпа, перјаница, дугачке панталоне, српске и стране декорације.

Једине варијације, зависне од тога да ли је био у питању велики или мали бал и важности догађаја или личности у чију је част приређиван биле су: за цивиле: декорације са или без ленте или уопште без декорације за официре: са или без ешарпе; за генерале: велико или мало парадно.²³ Конзули су обично долазили у својој посебној свечаној униформи, а и жене које су одликоване за своје заслуге у таквим приликама носиле су декорације преко балске хаљине²⁴.

Целокупни дворски церемонијал, израђен на основу западних узора, подразумевао је да су његови учесници потпуно овладали манипулацијом симбола и правилних образаца понашања предвиђених у таквим приликама, што је уједно била демонстрација њихове енкултурације у европски културни модел али и интеграције у највише друштвене редове.²⁵ Они су се по томе битно разликовали од осталих категорија становника и настојали су да те разлике стално одрже, увођењем стално нових елемената чим би неки од ранијих, путем механизма опонашања у другим слојевима, постигли знатнију дифузију у друштвеној структури. Стога су балови највишег ранга били веома важни друштвени догађаји јер је учешће у њима, с једне стране, доказивало припадништво том кругу, а с друге, не мање битно, његову надређеност над свим осталим и у погледу друштвене и економске моћи и у погледу овладаних културних компетенција. Сем тога, балови су били и погодне прилике да се потврде и учврсте постојећи друштвени контакти унутар круга, или остваре нови, пут на пример, уговарања одговарајућих брачних веза. Исто тако, на њима је представљена структура друштвеног врха у идеалној форми са тачно дефинисаним положајима свих конститутивних категорија и односа између њих. Врло важну улогу у таквом приказивању имала је одећа која је најочигледније обележавала статусе својих носилаца јер су сви, као што се види из поменутих прописа, обавезно носили инсигније свог положаја или заслуга. У случају мушке одеће ти знакови су били сасвим експлицитни (униформа која коотира ранг; или ордење заслугу и значај који из њих проистиче), док су у случају жене, у складу са њиховим друштвеним положајем, били више имплицитни. Наиме, жене су, не само према патријархалним назорима већ и према тадашњим европским схватањима, системом конвенција и норми биле одвојене од политичког и пословног живота и ограничене на аисторичан, затворени свет женске свакодневице, али су зато, претварајући себе у „објекте за украшавање“, служиле за репрезентацију својих очева и мужева, показивањем њихове моћи, положаја и богатства кроз своју одећу и накит²⁶. Сем тога, одећа и једних и других деловала је инте-

гративно у оквиру њиховог круга, а истовремено и дистинктивно у односу на остале, јер је таква, скупа балска опрема била само њима доступна. „Ако чланови групе деле исту социологику, они ће делити и исте појмове о томе шта чини погодан и правилан начин одевања. Њих начин живота се неминовно изражава у идеји Њаш костим“²⁷.

Иако је на баловима доминирао европски културни образац, у њему су се, у складу са општим приликама у Београду, појављивали и елементи традиционалне, националне културе. То се пре свега огледало у разноправном месту српског грађанског костима са европском балском тоалетом, као и у редоследу игара по коме су се наизменично играла српска(градска) кола и тадашње окретне игре (валцер, полка, мазурка, ланс, кадрил).²⁸

Било је такође и намерних покушаја да се, у процесу изградње националне културе, што више фаворизује национални костим о чему сведочи и позив Официрског кора на бал 1838. године: „Жела је официра да од присутних женскиња види што већи број у народном руку, или у руку од српске ткањине, ма и туђинског кроја. За господу официре одело празнично; а за господу грађанског рода: народно одело или црни капут“²⁹ (подвукла М.П.Д.)

Међутим, упркос томе, новим генерацијама у другачијим условима и са различитим начином живота, одговарало је постојање „модне“ одеће и она је имала значајно место у систему знакова у комуникацији друштвених група, те су захтеви за очување традицијских костима до 90-их година XIX века само спорадично прихватани, у изузетним приликама, а после тог времена више их није ни било. Женски грађански костим егзистирао је само још код појединих друштвених категорија³⁰, а колику су дистанцу грађани имали према народним ношњама показује њихова употреба у костимираним баловима, где су представљали искључиви облик маскирања, дакле у функцији представљања неог другог „ја“.

Другу категорију забава на којима су најчешће били представници различитих друштвених слојева, поглавито средњих, организовала су разна уметничка, нарочито певачка друштва (Београдско певачко друштво, Женско певачко и музикално друштво, друштво „Хармонија“ итд), затим српска удружења (нпр. Београдска стрелачка дружина), уредништва дневних листова, школски одбори, друштва за улепшавање појединих делова града, итд.³¹ Она су углавном приређивана у добротворне сврхе или у корист сопствене организације.

Са истим циљем организоваке су и забаве стручних и сталешких удружења, али су оне увек биле намењене само њеним припадницима. Такве су, на пример биле забаве нижих чиновника, практиканата, Београдске типографске дружине, радника Вајфертове или Вајлонијеве пиваре, фабрике Р. Гођевића дувана, или железничке ложонице бербера, Прве вечерње занатске школе, Учитељског удружења, послужитеља Посланства, Београдског радничког друштва, Занатлијског савеза итд.³² За њих нису штампане и слате појединачне позивнице већ се време и место одржавања објављивало у огласима у дневној штампи. Учесници су, као и на забаве претходне категорије, долазили у обичном оделу, и оне су се у свему разликовале од забава виших слојева. Један новински извештај из 1912. године, са забаве Занатлијског удружења одржане у корист оснивања Занатлијског дома, омогућава да се стекне макар делимичан увид у атмосферу са таквих забава:

„...омладина се забављала и уживала у игри и лепој музици, а старији у пријатељским и корисним разговорима. Расположење је уопште било анимирако и укусно, без оне конвенционалне затегнутости, која све више узима маха на забавама у калној престоници, али и потпуно одмерено и у границама доброг васпитања. Осећала се уопште изврсна уордност тако природна међу члаковима једне заједнице, тако природна и топла“.³³

Било је, наравно и партијских забава којима су присуствовали само чланови одређене странке са породицама. Углавном су се одржавале у „Такову“, осим радикаског који је приређиван код „Булевара“ јер је тај локал држао један радикал³⁴.

Према томе, вечерње забаве у Београду крајем 19. и почетком 20. века одржавале су постојећу друштвену структуру у том смислу што су организоване посебно за припаднике одређених класа и слојева или других облика удруживања (стручна, културна, спортска и слична друштва), која су такође углавном окупљала поједине категорије становника, извођене према друштвено-економским и културним критеријумима диференцирања. Те разлике су још више долазиле до изражаја у начину и месту привређивања забава, програму, одевању и понашању учесника, дакле у свим оним елементима који би се могли означити и као симболичка обележавања граница између појединих категорија становника.

Оне су, стога, с једне стране, биле у функцији интегрисања припадника једне друштвено-културне групе, а с друге стране у јасном разграничењу разлика и граница између њих.

Напомене

1. *Rules and Meanings*, ed. M. Douglas, Penguin Books Ltd., 1977, 249.
2. P. Bogatyrev, *The Function of Folk Costume in Moravian Slovakia*, Mouton, The Hague 1971, 84.
3. E. Leach, *Rethinking Anthropology*, London School of Economics, Monographs on Social Anthropology No. 22, 1971, 134—136.
4. У. Еко, *Култура информација комуникација*, Београд 1973, 223—224.
5. Уп. В. Чубриловић, *Историја политичке мисли у Србији XIX века*, Београд 1953, 196 и д.
6. П. Палавестра, *Доба модернизма у књижевности*, *Историја српског народа VI—2*, Београд 1983, 327.
7. И. Божић, С. Нирковић, М. Екмечић, В. Дедијер, *Историја Југославије*, Београд 1972, 293.
8. A. Simić, *The Peasant Urbanites — a Study of Rural-Urban Mobility in Serbia*, Seminar press INC., 1973, 10.
9. G. Sjoberg, *The Preindustrial City, City, and Society*, Eds. P. K. Hatt, A. P. Reiss, Jr., The Free Press of Glencoe, Illinois 1959, 179—183.
10. Б. Нушић, *Београдске кафане*, *Стари Београд из путописа и мемоара* (уп. Б. Газела), Београд 1951, 215—229.
11. *Београд у XIX веку — из дана страних писаца*, Београд 1967, 118 (L. Lež), 189 (H. Vivijen), 285 (F. F. Kanio).
12. *Ibid.*, 286 (F. F. Kanio).
13. Уп. нпр. роман С. Ј. Стојковић, *„На странпутици. Роман из предратног живота Београдског“*, Београд 1926.

14. П. Димитријевић—Стошић, **Посела у старом Београду**, Београд 1965.
15. В. Стефановић—Карацић, **Живот и обичаји народа српског**, СКЗ 340, Београд 1957, 22.
16. М. Савић, **Наши занати и индустрија**, VI, Сарајево 1928, 247.
17. Оглас салона Софије Шварц, Политика, бр. 1089, 28. јануар, 1907.
18. Нпр. огласи помодно-галантеријске трговине М. Милојевића (Мале новине, бр. 1, 1. јан. 1896), помодно-мануфактурне Д. Букановића и Комп. (Политика, бр. 10, 21. јан. 1904) или Д. Николића (Мали журнал, бр. 21, 21. јан. 1909).
19. П. Димитријевић—Стошић, *op. cit.*, 87, 92.
20. Упор. С. Ј. Стојковић, *op. cit.*, 5, 51—52, 54.
21. Народна библиотека, Пос. фондови, Архив Саве Грујића, Р 510/I, 52—53, 58.
22. Позивница на дворски бал М. С. Павловићу, одржаном 31. дец. 1901. год. у Новом двору, Народна библиотека, Пос. фондови — Архива Јеврема Грујића, Р 561/V/76.
23. Позивнице за дворски бал С. Павловићу (1895) и И. Павловићу (1907) *Ibid.* У 561/V/58; Историјски архив Београда — ЗПО 25, К XI/1, 18.
24. Фотографије супруга С. Новаковића и Ј. Грујића — прив. вл. Београд.
25. Упор. Е. А. Hammel, **Culture as an Information System**, Kroeber Anthropological Society Papers, 31, 1964, 85—86.
26. R. Broby-Johansen, **Body and Clothes, An Illustrated History of Costume**, Reinhold Book Corporation, 1968, 185; C. W. Cunningham, **Feminine Attitudes in the 19th Century**, New York, Macmillan Co., 1936, 204—208, 220.
27. T. Polhemus, L. Procter, **Fashion and Anti-Fashion, An Anthropology of Clothing and Adornment**, Thames and Hudson, 1978, 20—21.
28. Београд у XIX веку..., 169—170 (Н. Vivijen).
29. Српске новине, бр. 7, 11. јан. 1888.
30. Упор. М. Прошић—Дворнић, **Женски грађански костим у Србији XIX века**, Зборник Музеја примењене уметности, 24/25, Београд 1982, 9—28.
31. Српске новине, бр. 238, 31. окт. 1881; бр. 289, 30. дец. 1886; 123, 4. јун 1889; бр. 37, 17. феб. 1883, итд; Историјски архив Београд — ЗПО 25, К-XI/14, 5, 8, 14, 21; Народна библиотека — пос. фондови, Архива Ј. Грујића, Р 561(V)30.
32. Српске новине, бр. 224, 11. окт. 1884, бр. 127, 10. јун 1884; Радничке новине, бр. 105, 21. дец. 1905; Б. Перунич, **Управа вароши Београда 1820—1912** 1970, (списак молби за одржавање забава у 1897. н. — ИАБ—УГБ, 1897, кут. 2099), 922—925.
33. Занатлијски гласник, бр. 2, 8. јан. 1912.
34. Н. Стојановић, **Моја сећања о старом Београду**, рукопис предавања одржаног у Друштву пријатеља Београда, почетком 70-их година XX века.